

Поза іменем (дитинство Карпа Соленика)

Богдан Жолдак

ПОЗА ІМЕНЕМ

Якщо хтось думає, що зловити таргана легко, він дуже помиляється.

Лягнути його, наприклад, капцем – простіше.

Але впіймати таргана – це проблема, адже він дуже добре відчуває на собі людський погляд.

Якщо ж треба впіймати кілька таких комах живцем – то ціла морока. Особливо тяжко це робити потемки, – а вони ж лише тоді й виповзають у пошуках харчів. Доки викрешеш вогню, доки засвітиш свічку, доки вгледити здобич – а вона вже й дременула.

Набігавшись за ними по кухні, маленький Карпо раптом збагнув як треба діяти. Він узяв коробку з-під льодяників, накрив туди трішечки мокрого цукру, напівзакрив кришечкою й принишк у темряві.

Отут і постає питання: а навіщо малому білоруському дворянинові українського походження Карпові Соленику, синові титулярного радника, знадобилися таргани? Невже йому не вистачає шляхетних комах, наприклад бабок чи метеликів?

Певно ж, ні. Бо він кілька разів уночі тихенько вставав, рушав на кухню, одтуляв кришку зі своєї пастки й радісно дивився, як звідти витикаються злощасні вусики полонених комах. І так доти, доки їх назбиралося чимало.

Здавалося б: а який тут зв'язок із чорнильницею, наповненою... ні, не чорнилом, а густим розчином меду?

Ось коли суботні уроки скінчилися й гімназисти рвонули з класу, та й куратор теж пішов собі, – отоді з-під останньої парти й вислизнула таємна тінь малого Карпа.

Тінь розгорнула класний журнал там, де був список усіх учнів. Тоді вмочила в мед перо і старанно обвела власне ім'я та прізвище – і так кілька разів. Дочекавшись, коли це твориво підсохне, малий бешкетник видобув із ранця бляшанку й підніс її до вуха. Всередині шаруділи зневолені таргани. Зобачивши, що кришку знято, вони не встигли чкурнути, як управна дитяча рука перекинула їх просто на розгорнутий класний журнал. І накрила все тією ж бляшанкою!

Нова неволя мала ту різницю, що тепер голодні тваринки мали поживу – ім'я та прізвище Карпо Соленик, виведене тушом й тепер щедро просотане смачнющим медовим сиропом.

Маленький шибеник притулився вухом до бляшанки, з насолодою чуючи, як управно орудують щелепами ненаситні таргани.

Звісна річ, за вихідний день вони досконало вигризли з паперу кожную наквацяну медом літеру – а що не вигризли, те висмоктали.

І коли в понеділок першим до класу вскочив Карпик, то, скинувши з журналу

бляшану тюрму разом із її бранцями додолу, задоволено побачив, що на сторінці, де фіксувалося відвідування гімназії, його прізвища й імені досконало нема!

А що це означало? Це означало свободу.

Де ж тут, у містечку Лепелі, була свобода? Звісно ж, на базарі. На торговиську.

Однак чи міг там з'явитися під час уроків гімназист? У мундирі, в картузі з кокардою?

Звісно ж, ні.

Для цього треба було прослизнути непоміченим до поштової станції й надрізати ножицями хвоста в старій казенній кобильчини.

Потім заховати в куцах мішка зі старою одежею, щоби слушної години перевдягтися в неї.

А далі пилюкою зашмарувати руки й лице. Та не просто зашмарувати, а спершу старанно замружитись – і вже потім терти. Коли розмружитися, то матимеш на обличчі плетиво білих, не зашмарованих зморшок. Досконаlih!

Тепер ще лишилося примощувати кобилячого хвоста під хустку, створивши собі коси – й образ старої перекупки готовий.

Юний шибеник мав із того неабияку втіху. Тепер він міг, закинувши за плечі мішка і вклавши туди ненависну уніформу та ранець, мандрувати базаром, скрипучим голосом торгуватися з перекупками та штовхатися і смачно сваритися з покупцями.

Справжнє щастя, що тебе там не впізнавали навіть родичі.

Та що там родичі! Ба й гімназичний куратор, який ховався за яткою з солодощами – місцем, найпривабливішим для юних порушників учбового режиму, – ніяк не міг збагнути, чому ця смуглява бабця кілька разів штурхнула його своїм твердим мішком.

– Шановна, чи не можна обережніше?

– Сам будь обережніший, – почув він на диво скрипучий голос, – а то став так, що чесній жінчині й проходу нема! Ні пройти, ні стати з крамом! – майже голосила "чесна жінчина". І ще раз зачепила його мішком.

Якби батьки зловмисного школяра довідались, як той розважається, то були б геть заскочені. Замість того, аби вчити арифметику чи, скажімо, закон Божий, їхнє чадо тинялося між прилавками на базарі й потихеньку вчилося перекирвляти всіх, до цього підходящих.

А посперечатися на базарі було про що: і про ціну, і про нові порядки, і про погоду... Направду ж, не було на білім світі такого, про що не можна було лаятися на базарі в тихому повітовому містечку!

Але головне, що тепер аніяка перекличка в гімназії, аніяка перевірка не виявить відсутності там Карпа Соленика.

Адже його в журналі – нема!

Не треба думати, що він прогулював геть усі уроки. Деякі, улюблені – наприклад, уроки словесності, – він не пропускав ніколи. Бо там викладав мудрий учитель. А де були нудні вчителі – ну, то від таких втекти й не гріх.

А тоді шастати з мішком по чужих городах і садках.

Красти овочі та фрукти? Ба ні – обкрадати їхніх охоронців! Адже на городах неодмінно стовбичили гарненькі опудала, і в кожного з них можна було поцупити щось із одягачки.

Карпо нерідко вражався тим, з якою майстерністю іноді було зроблено такого сторожа-охоронця. Так, що не лише пернаті шкідники вважали його за людину, а бувало, який подорожній скине картуза й:

– Здрастуйте вашій честі!

Ніхто ж не бачить за пшеницею, що ніг в опудала нема, що настромлене воно на палик. Точнісінько як лялька у вертепному театрі.

І ось уже з'являється на базарі маленький картинний "сліпець", який гунявим голосом виводить:

– Подайте сліпому та незрячому, до роботи не годячому!

От із цим жебраком і сталася справжня пригода.

Одного разу він, нажебравши копійок, посунув до ятки з ласощами і, за звичкою, штурхнув мішком куратора.

– Ти, старцю, кого штовхнув? – обурився той.

Так голосно, що "старця" вмить ухопив за комір жандарм:

– Ти, той-етой, чому панів штовхаєш?

Та й відволік у буцегарню.

А по обіді одімкнув двері й жахнувся. Бо там на лаві сидів охайненький панський гімназистик.

– Як ти, той-етой, сюди потрапив? – здивувався жандарм Пецько.

– Та це ж ви мене вхопили, вилаяли та ще й обізвали клятим волоцюгою. Ну, і замкнули тут.

Той жахнувся! Бо ж батьки цього паненяти можуть легко зіпсувати його й без того непросту кар'єру...

Звідкіля ж йому було знати, що хлопчина увесь час, відколи його було замкнено, старанно витирав із обличчя й пальців "грим", а мішка й "костюма" заштовхав до свого блискучого шкіряного ранцю, який перед тим у тому ж мішку й ховався.

– Можете спитати в мого куратора – я учень п'ятого класу нашої гімназії.

– П'яного? – не дочув той.

І знову подумав про свою гірку долю...

Випустивши з-за ґрат школяра, він ще кілька разів зазірав туди й трусив головою, женучи мару й привидів.

Та за кілька днів жандарм Пецько, цього разу тверезий як скло, сунув крізь базарний натовп – і раптом почув до болю знайоме:

– Подайте хворому, незрячому, до роботи не годячому!

Де? Од кого він уже чув цей гунявий, надсадний голос?

Жандарм Пецько посунув туди, розштовхуючи натовп. Уже було й ухопив того волоцюгу, однак "дід" спритно вискочив із лахів і заскочив за ятку. Жандарм спересердя кинув лахміття додолу й посунув слідом. Однак звідти враз вийшла стара

сива жінка, турнула мішком Пецька, пронизливо вигукнувши:

- Чесній жінчині вже проходу на базарі нема!

Жандарм одштовхнув бабцю й кинувся за ятку, однак там не було нікогісінько...

Жебрака наче лизнем ізлизало.

- Де ж я його, той-етой, уже бачив? - ламав собі голову охоронник порядку...

Справжні ж дива почалися на базарі тоді, коли там з'явився лялькар.

Звідкіля він туди примандрував?

Важко сказати, бо люди такої професії ходили скрізь по Білорусі й Україні, та ще й у Польщу навідувалися - тобто весь довколишній світ був оповитий їхніми мандрями.

Приносив такий чоловік великого наплічника, виймав звідтіля розібраний театр і хутко збирав його - невеличкого, але двоповерхового. І ось на тих аж двох сценах з'являлися герої.

Які?

Такі ж само, як і глядачі: тут тобі й цигани, й шляхтичі, й попи, й шинкарі - всі, без кого нема навколишнього життя.

Карпик прикипів очима до такого дива, особливо коли на сцені всі сперечались або гасали одне за одним. Так прикипів, що вперше на базарі втратив пильність.

- Ось ти де! - цупка рука куратора вхопила його за комір.

Обидва отетеріли. Куратор тому, що лише щойно зробив перекличку в школі, й усі були на місці! Як же цей жевжик опинився тут?

А Карпик несподівано заплакав:

- Я винен! Я тяжко винен! Мене викликали додому, бо захворів тато, а я, грішник, зупинився біля оцих ляльок, - розмазував він сльози, дивуючись, звідкіля вони, справжні, непідробні, в нього з'явилися.

Так голосно він просився, що мало не увірвав виставу, бо вже глядачі почали вмовляти куратора:

- Та відпустіть-бо його!

- Та як же воно кається!

Ба, навіть сердешна Рахилія зі сцени, плачучи, простягнула лялькові рученята до куратора:

- Одпустіть младенця! Бо ж це лише цар Ірод був неблаганний до малят!

Такі аргументи пом'якшили жорстоке серце шкільного наглядача.

- Біжи, і більше на очі мені не попадайся!

Та й відпустив.

І справді, школярик більше йому на очі не траплявся.

Лише щоразу, коли куратор зупинявся біля лялькової шопки, він натикався на якихось дивних глядачів - то на обідраного діда, маленького, але з гунявим голосом:

- Ти диви, що козак витинає! - показував він на сцену, ляскаючи куратора по спині.

Або на невеличку "бабцю", пелехату, в чималій хустці:

- Сором на таке дивитися, - пронизливо кричала старенька просто у вухо кураторові, штурхаючи його клумаком.

Але сама дивилася.

Потім серед глядачів почав з'являтися надто строкатий "циганчук", дуже схожий за своїм вбранням на лялькового цигана з вистави, з таким же здоровецьким кільцем у вусі:

- А мага фажера, а вага пажера! - штовхав він ліктем куратора по-панібратському, наче гімназичний наглядач міг збагнути його незрозумілу мову.

- Фон-фон, фон-фора! - напосідався той, і куратор не годин був утямити, що ці незрозумілі слова щойно лунали зі сцени вертепного театру.

- Що-що? - перепитував він.

- Ти чавела паравела, - була конкретна відповідь.

І вже не було меж його здивуванню, коли серед глядачів почала з'являтися невисока "черниця", геть закутана в чорне.

- То гріх, то гріх, - голосно шепотіла, тицяючи зашмарованим пальцем на шопку, й неодмінно зачіпала гострим ліктем куратора.

Той, сахаючись, тікав із гурту.

Звісно, кожного разу це був перевдягнутий Карпик Соленик, якого щоразу тішило власне перевтілення в інший образ.

Та не лише куратор, але й близькі родичі не впізнавали його в тісному гурті глядачів.

Упритул не впізнавали!

Карпик зробив для себе велике відкриття: всі голоси у виставі - чоловічі, жіночі й дитячі, виявляється, належали одному чоловікові - лялькареві!

Отож.

Яке ж було щастя прикинутися жебрачкою й сіпати за полу власного тата, доки той не подасть у брудну ручку "бабусі" копійчку!

Це була вершина артистизму, й тато вже почав лякатися, щойно бачив на вулиці "стару", яка переслідувала його.

Така нізащо не відчепиться, доки не виканючить милостиню:

- Пожалійте жебрацу на лікарство странницю! - жалібно пищала вона.

Тужилася, аби не луснути зі сміху, бачачи в очах свого власного батька невідомий переляк.

Тож батько помалу почав обходити базар десятою дорогою. Особливо тамтешню театральну шопку, де його синочок, перевдягаючись, одпрацьовував щоразу нового персонажа з вистави.

Дуже того дивувало, як легко лялькар змінював не лише тексти, а й самих персонажів.

Побачивши серед глядачів когось із поважних панів, одразу міняв Запорожця на Солдата, а відповідно й мову його з української на московську:

- Ать-два-ать! Смірна всім стоять! - командував він іншими ляльками. - Псірна, я каму я сказаль?

Особливих перевтілень набувала його вистава, коли поруч з'являвся жандарм. Тоді

переінакшувалося геть усе – дійство одразу переносилося на верхню сцену, зникали шляхтичі й знахарки, попи й шинкарки, – і глядачі вмить опинялися за тисячі верст, аж в Іудеї, де жорстокий цар Ірод полював на Рахилю та безневинне її немовля.

"Заборонити, чи не заборонити виставу? А лялькаря замкнути в буцегарню? – ламав непрохмелену голову Пецько. – А з іншого боку, либонь, вона ж, той-е той, про божественне писаніє розповідає. Заборониш таке, то ще й сам, гляди, той-е той, у буцегарні опинишся..."

Він пильно додивлявся до сцени, однак нібито ж нічого беззаконного там не виявляв.

Коли ж він рушав геть, дія одразу переносилася на нижній поверх, де знову товклися крамарі, судді, лікарі, лихварі, й усіх їх гамселив булавою Запорожець – на превелику радість простих глядачів.

Карпик стільки разів споглядав це диво, що вже лякав тата й маму, бо уві сні кричав:

– Ой, гада, гада, ой, уже й підповзла і мене, Запорожця, вкусила!

Мама шепотіла заспокійливі слова, прикладала компреса:

– Завтра ти до гімназії не підеш. Лежатимеш, щось ти дуже заслаб, уві сні кричиш, Карпику.

– Ой, ні, матусю, я дуже хочу в гімназію, я дуже-дуже хочу вчитися!

Майже не брехав він, тому що вчився він у лялькаря краще й управніше, аніж у школі.

Бо де б у ті часи викладали театральне мистецтво? Ані шкіл таких, ні тим паче університетів тоді не було.

Звісно, лише на базарі цього й навчишся.

Ось мама йде з церкви, коли біля дому, біля самісіньких воріт наче з-під землі виростає невеличка бабця й шарпає її за рукав:

– Подайте на свічку за здоров'ячко вашого синочка Карпика!

Почувши таке, молода мама тремтячими руками видобула гаманця, витрусила звідти кілька монет.

– Тримайте, бабусю, – оддала гроші.

Та глянула собі в жменю, а потім скрипучим голосом завважила:

– Це дуже багато, пані.

Й одсипала кілька монет назад.

Мама на таке здивувалася.

Рушила далі, озирнулася – а стара наче крізь землю провалилася...

Поволі зайшла додому, роздяглася.

І перша думка була: а як там синочок?

Зайшла до нього в кімнату і з радістю побачила, що сидить він за уроками, схиливши голову над книжкою.

Попестила його голівку, поцілувала. Й зраділа, коли побачила його веселе личко з густим рум'янцем щастя.

Дуже веселе!

Що ж там такого смішного вчитав синочок із підручника, наприклад, арифметики?

Тим часом лялькові вистави на базарі потроху почали мінятися.

Наприклад, лялька-Шинкарка почала рухатися й говорити точнісінько так, як і місцева знаменита шинкарка Лявониха:

- У кого гроші є, той у мене п'є, - а потім лялькар додавав її пронизливим голосом: - Такому наллю, й водою доллю...

Це викликало нестримну радість у глядачів!

Бо кожен знав, як у шинку дурять п'яниць. Бувало, як хтось там добряче налижеться, то йому наливала Лявониха вже навіть не розбавленої горілки, а чистісінької води. І той пив, та ще й радів, як багацько він здатен видудлити!

А ще більше всі тут раділи, коли на нижній сцені вертепного театру раптом виникав Жандарм. Опецькуватий, непохмелений і тому дуже лютий.

- Ану, той-етой, чим ви тут усі торгуєте? Чому, той-етой, ніхто самогонки не приносить на торг? Невже ви не розумієте, як ув мене голова болить зранку? Бо ув шинкарки Лявоньки не прохмелишся - так сильно розбавляє водою горілку, що той-етой... Ну, порятує хто-небудь охоронця порядку, чи ні?

Народ хапався за боки, регочучи, впізнаючи жандарма Пецька.

Лялькар також захопився власною виставою, він аж пашів - так радів з власного успіху. Він не знав, що місцеві п'яниці вже донесли шинкарці Лявонисі, що її у вертепному театрі "зображають".

А також і про жандарма Пецька не проминули настукать, як він її розбавлену горілку хиляє та лає...

Отож вона хутенько помчала до нього у відділок.

Принесла жандармові нерозбавленої горілки, налила, той перехилив, радісно крекнув, занюхав рукавом.

- Ну, що тобі, Лявонихо?

- Ой, не тільки мені. Там, на торгу, вертепний театр наших людей проти влади підбурює!

Як почув це жандарм, так ураз протверезів.

- Що ти верзеш? Ти думаєш, той-етой, що ти сказала?

Лявониха підкопилила губи й ще раз налила горілки правопорядникові.

- Думаю! Бо він там такою гидкою лялькою зображає вас!

Склянка з горілкою завмерла на півдорозі до жандармівського рота.

- Що-що-що?!

Він вискочив з-за столу і, вхопивши картуза, рвонув із відділку.

Тим часом на базарному майдані тривала вистава.

Уже й глядачі, дивлячись на сцену, починали повторювати за ляльками слова:

- Якщо я, той-етой, протверезію, - ревіла лялька-Жандарм, - то на чому ж тоді порядок триматиметься? Га, той-етой?

Публіка котилася зо сміху.

Так ніхто й не помітив, як іззаду до лялькового театрика скрадається справжній жандарм Пецько.

Навіть Карпик Соляник не побачив, – бо той скрадався обережно, ховаючись за ятками...

А тоді несподівано спритно вхопив лялькаря за комір.

– Ось я зараз тебе!

Народ так і зойкнув із несподіванки!

А надто сам лялькарь – руки в нього трималися за ляльки, і тому він ніяк не зміг захиститися...

Жандарм бив його важкими кулаками, лялькарь намагався затулитись театриком, декорації од цього розліталися навсібіч.

Народ також кинувся тікати, хто куди.

Лише Карпик лишився стояти на майдані.

Він стиснув кулачки, однак ними навряд чи зміг би зарадити. Його причарувало ось яке диво: як багато там, усередині виявилось лялечок, які за кожним ударом вилітали в пилюку...

Жандарм на мить зупинився, щоб трохи одхекатися, а потім потягнув непритомного лялькаря геть з майдану.

Лишився лише Карпик.

А також уламки театрика та багацько розкиданих ляльок.

За мить хлопчина отямився.

Кинувся вперед і почав похапцем збирати з пилюки шматки декорацій, а головне – ляльки.

Їх було так багато, що вони не влізали в ранець. Тому він поскладав їх ще й у капелюха, який злетів із голови лялькаря, та й дременув звідтіля.

У домі Соляників почалися нові дива – геть позмикали всі клаптики тканини, ба, навіть ганчірки.

Одного разу прислужниця побачила, як на березі ставка малий панич Карпо старанно пере їх.

Стара жінка аж перехрестилася на таке марево.

Здивувалася б вона ще дужче, довідавшись, що в глибокому глухому льоху панич зачинається й таємно орудує там пилкою, общеньками та молотком.

Правда, іноді влучає не по цвяхові, а по пальцях, і його зойки чутно аж нагору.

– Коти казяться, – бурчала на те стара служниця.

Та ось нарешті настав той час, коли посеред базару на майдані з'явилася дивовижна постать. Невисока на зріст, вона була одягнута приблизно так, як колишній лялькарь. Великий капелюх накривав сиві пасма волосся, які затуляли замурзане личко.

Перед себе він ніс невеличкого вертепного театрика, начепленого на лямках.

Так-так, це був перемайстрований шкільний ранець, де стояли шерегами лялькові актори.

Наперед них було прибито справжню шопку з двох сцен. Щоправда, не таку розкішну, як у попереднього Лялькаря, але змайстровану з величезною любов'ю.

- Агов, люди, люди лепельські! А чи не скучили ви вже за виставою лепською? Ось я знову примандрував до вас і нову виставу приніс на показ!

Люди, з недовірою озираючись, посунули до майдану.

Бо звідти лунало несподівано дужим і пронизливим голосом:

- Це я, чоловік Сажка, на голові шапка, на спині латка! Підходьте, підходьте, та й визнаєте - а чи хороша моя казка?

На нижній сцені розчинилися дверцята, звідтіля вийшли ляльки-персонажі, вклонилися до глядачів.

І нова вистава розпочалася...

Історія людини в історії людства

Український театр заслужив захоплення в нашого й закордонного глядача. Починався він із класиків - Карпенка-Карого, Садовського, Саксаганського, Заньковецької...

А з кого починалися вони?

З Карпа Трохимовича Соленика (Соляника) - мандрівного актора, який за недовгий вік зіграв головні ролі більше ніж у 200 (!) виставах. Це була й висока класика, і водевілі. Як це йому вдавалося? Він був великим майстром перевтілення, а головне - мав рідкісний талант до театральної імпровізації. На той час у Європі був хіба що один такий актор-імпровізатор - Леметр у Франції.

Блискуче вміння імпровізувати дозволяло Карпові Соленику навіть... не вчити тексти. Він виходив на сцену, слухав, про що балакали там інші актори, й тут же вигадував свою, власну версію ролі. Тому й п'єса ставала щоразу іншою, а глядачі не могли надивуватися з такого переінакшення.

Слава його гриміла по всій Україні.

Навіть Тарас Григорович Шевченко, який дружив із великим актором Щепкіним, найкращою визнавав гру Соленика!

Можливо, когось здивує подвійність прізвища Соленика-Соляника. Нічого дивного в цьому нема, бо великий актор ще замолоду вдався до своєрідної імпровізації. Коли на західних землях тодішньої російської імперії в 1831 році почалася визвольна Польська революція, молодий Карпо Соляник через свою жваву вдачу також брав у ній участь. Заарештований з іншими студентами-бунтарями за доносом, він примудрився крізь ґрати просунути руку до жандармського столу й спритно виправити одну літеру в списку підозрюваних - з "я" на "е" - і з Соляника став Солеником.

- Ви не того затримали! - здійняв він бучу. - Ось, погляньте в мій паспорт! Там же стоїть схоже, але інше прізвище!

І його випустили на волю. Однак він розумів, що ненадовго, й став мандрівним актором. Адже ніде краще не заховаєшся од поліції, як у пересувному театрі, який весь час переїздить з одного міста до іншого.

Так Карпо Соленик промандрував усією Україною. Йому пропонували золоті гори,

аби він переїхав до російської столиці на імперську сцену й став там провідним актором. Але він щоразу відмовлявся. Чому? Та тому, що тут він мав рідного глядача, якому були зрозумілі всі перевтілення Карпа Соленика.